

TYOLOGIE SASKÝCH NÁBOŽENSKÝCH VLIVŮ A JEJICH PROJEVŮ U EVANGELICKÝCH OBYVATEL SEVEROČESKÉHO PŘÍHRANIČÍ V 19. STOLETÍ¹

VÁCLAV ZEMAN

Typology of religious influences from Saxony and their manifestations among the Protestant inhabitants of North Bohemian borderlands in the nineteenth century

Abstract: The Patent of Toleration of the year 1781 cleared the way for activities of two Protestant churches in the Habsburg Monarchy. In the two borderland regions chosen for analysis – the regions of Děčín and Šluknov – the Protestant inhabitants were affected by the religious influences from Saxony that acquired various forms. From the period before the year 1620 there was, exceptionally, preserved the Lutheran religion, whose followers visited churches on the Saxon side of the border. Also, the regions were continuously settled by Saxon immigrants who were not organized within the structures of the Augsburg confession. Only after the commencement of industrialization and the subsequent wave of Saxon immigration was made possible the establishment of independent Protestant choirs. Absolutely exceptional was the Lutheran choir of Saxon officials in Podmokly that was founded after railroad had been finished in 1851. Already before the year 1850 the mission of the renewed Unity of Brethren from Herrnhut instigated the popular religious movement. At the turn of the nineteenth and twentieth century, religious propaganda of the movement „Away from Rome“ (*Los von Rom*), in many cases supported from Saxony, found response in these regions. The typology of religious influences from Saxony and their manifestations on the Bohemian side of the border, established on the basis of the examples of Děčín and Šluknov regions, could be used for the nineteenth century also for other borderland regions inhabited predominantly by German-speaking population.

Key words: Bohemia, Saxony, Protestant Church, border.

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu *Společenské, kulturní a ideové transfery v historii příhraničního regionu severozápadních a severních Čech a jejich role pro jeho rozvoj a udržitelnost* podpořeného programem aplikovaného výzkumu Národní a kulturní identita prostřednictvím MK ČR realizovaného na FF UJEP v Ústí nad Labem. Za poskytnutou podporu autor děkuje.

Se zvýšeným zájmem české historiografie posledních let o studium církevních dějin 19. a 20. století, včetně pozornosti, jaké se dostává evangelické menšině, roste potřeba regionálních studií, které mohou přispět k plastičtějšímu pohledu na tuto problematiku. Zejména znalostí o německé evangelické církvi je stále poskrovnu, ačkoli již existují přehledy či syntézy vycházející z dílčích sond (Kaiserová 2003a; Nešpor a kol. 2010b).

Evangelická církev se v severočeském pohraničí značně rozšířila již v 1. polovině 16. století, avšak následky bělohorské bitvy přinesly rekatolizaci země. Až v roce 1781 toleranční patent povolil působení evangelických církví helvetské a augsburské konfese; většina zdejších evangelických obyvatel německé národnosti se hlásila ke druhé z nich. Přesto k výraznějšímu rozšíření nekatolického vyznání v rané toleranční době v této národnostní skupině nedošlo. Změnu přinesla až 2. polovina 19. století; *protestantské provizorium* z roku 1849 zlepšilo postavení evangeliků a *protestantský patent* z roku 1861 definitivně ukončil toleranční dobu formálním zrovnoprávněním evangeliků s příslušníky majoritní katolické církve (Nešpor 2006; Nešpor a kol. 2010b).

Právě 19. století (pomineme-li výraznější epochu s podstatně větším rozšířením luterské konfese doby předbělohorské) představuje klíčové období pro rozšiřování a etablování evangelické církve pro německé obyvatele českých zemí. Pojetí 19. století v jeho „dlouhém trvání“ (Nešpor a kol. 2010b; Nešpor – Kaiserová 2010) nejlépe odpovídá potřebám periodizace dějin evangelických církví v českých zemích, neboť rok 1918 znamenal pro evangelické církve i české Němce výrazné změny ze státoprávního i církevněsprávního hlediska. Studie se tak zaměřuje na toto období a nepostihuje již další vývoj do roku 1945 pro jeho odlišný charakter.

Přihraniční oblasti severozápadních a západních Čech měly svá specifika zejména pro sousedství s převážně protestantským Saskem (pro terminologické zjednodušení rozumíme Saskem jeho dnešní rozlohu, tedy včetně historického území Horní Lužice). Za zkoumaná území byly zvoleny dva regiony: Děčínsko, vymezené v hranicích politického okresu z roku 1850, a oblast sousedního Šluknovska (v roce 1850 politické okresy Rumburk a Šluknov, před rokem 1945 nazývaná českým Nizozemím). Oba regiony byly v roce 1960 sloučeny v okres Děčín. Šluknovský výběžek se vyznačoval značnou disproporcí mezi rozlohou a délkou hranice, tedy geografickým předurčením k většímu kontaktu se sousedním státem. Ke specifičnosti území zároveň přispěl pomalejší a těžší průběh rekatolizace v 17. století (Čáňová 1980; Wäntig 2007). Kristina Kaiserová (2003a: 36) v této souvislosti připomíná, že právě v místech, kde rekatolizace narazila na silný odpor obyvatel, se v pozdější době prosadil formální

katolicismus a v průběhu 2. poloviny 19. století se tu dařilo myšlenkám protirímských náboženských hnutí. Zároveň ale ještě hluboko do 19. století v oblasti doznívala barokní zbožnost, populární byly zejména poutě. Připomenout zde musíme zázračné uzdravení Magdaleny Kade v roce 1866, které dalo ve Filipově ve Šluknovském výběžku vzniknout kapli, kostelu a nakonec klášteru, avšak především jednomu z nejnavštěvovanějších poutních mariánských míst v Čechách ve 2. polovině 19. a 1. polovině 20. století. Navíc spolu s dalšími poutními místy vedlo k velkému rozvoji lidové zbožnosti v regionu (Kaiserová 2003a: 114–116).

U evangelické církve a obyvatel evangelického vyznání na Děčínsku a Šluknovsku pochopitelně nemohlo sousedství se Saskem zůstat bez odezvy, avšak tyto vlivy a jejich projevy nebyly identické a při bližším zkoumání zde vyvstává několik typů, na než upřeme svou pozornost. Text, který shrnuje dlouhodobé studium německých evangelických sborů v 19. a v 1. polovině 20. století na Děčínsku a Šluknovsku (Zeman 2005a; 2005b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011), navíc zkoumá roli saských duchovních při utváření evangelických sborů a sleduje přestupová hnutí k evangelické církvi. Zároveň se ptá, zda lze tuto typologii aplikovat i v jiných oblastech českých zemí s výrazným německým osídlením.

Ve zkoumané oblasti se neprosadila jen evangelická církev, odezvu zde nacházely také Rongeho myšlenky německého katolicismu (Žáček 1945: zejm. 19–20), později značného rozsahu nabyla starokatolická církev, jejíž jediné biskupství v monarchii sídlilo od roku 1897 ve Varnsdorfu, jednom z měst regionu.

Severočeské jazykově německé příhraničí též představuje specifickou oblast v soudobé české historiografii, jak lze doložit na příkladu v posledních letech značně badatelsky frekventovaného tématu, jakým je bezesporu tajné nekatolictví a raná doba toleranční (Burian – Melmuk – Melmuková-Šašecí 1995–1996; Melmuková 1999; Nešpor 2005; 2006; 2007; Macek 2008). K prvnímu až na ojedinělé výjimky (Seligová 2005) neexistují žádné studie, historie jediného zdejšího tolerančního sboru v Habřině stále na své zpracování čeká, přestože se tématu několikrát dotkla starší německá² (Grunert 1884: 38–39, 117–119; Jarschel 1922: 257–258) či česká historiografie (Lukášek 1939: 58–60; Volf 1909); současná přináší pouze shrnutí (Weissgerber 2002; Burian – Melmuk – Melmuková-Šašecí 1995, 2: 82; Nešpor 2009: 143–144).

² Leitmeritzer Bote 46, Leitmeritz 1934: 60–79, *Kurze Beschreibung von Naschewitz a Aus den Anfängen der evangelischen Gemeinde Haber*.

Relikty doby předbělohorské

Relikty doby předbělohorské rozumíme kontinuální existenci evangeliků, navíc s orientací na církevní správu do Saska. Pobělohorská rekatolizace se na Děčínsku prosazovala velmi obtížně, právě i v důsledku sousedství se Saskem. Tak ještě po polovině 17. století pastoři ze Saska křtili děti na Šluknovsku (Palme 1999: 72; Wäntig 2007: 270–282), a přestože matriky z konce 60. let 17. století zaznamenávají poslední pohřby nekatolíků v oblasti,³ ještě v roce 1673 kamenovali luteráni z Arnoltic katolického faráře (Schlenz 1914: 179).

V příhraniční oblasti, bohaté na lesy, se v raném novověku uplatnil specifický prodej dřeva „na stojato“, tedy pronájem území pro lesní hospodaření. Bratři ze Šlejnic takto v roce 1582 prodali území v okolí Kyjova saskému kurfiřtovi na dobu 80 let. Po vypršení smlouvy v roce 1662 bylo rozhodnuto, že obyvatelé, kteří přišli z Míšně ještě v roce 1657, si mohou ponechat luterské vyznání, jejich děti však již byly křtěny podle katolického ritu.⁴ Výjimka ve věci vyznání měla v této lokalitě zjevně omezenou časovou platnost.

Míst s existujícím kontinuálním osídlením nekatolickým obyvatelstvem na Děčínsku v době předtoleranční mnoho nebylo. Nejlépe dokumentovaný případ představuje Zadní Doubice, kde navíc tolerance obyvatel evangelického vyznání navzdory zemským zákonům byla fakticky prováděna ještě před vydáním tolerančního patentu. Již v 1. polovině 16. století vrchnost prodala pozemek při zemské hranici u řeky Křinice čtyřem poddaným, aby zde vystavěli a provozovali pilu. Pilu a nově vybudovaný mlýn vlastnil od 80. let 16. století až do začátku 18. století mlynářský rod Holfeldů ze saského Hinterhermsdorfu, další století nemovitost drželi příbuzensky s ním spříznění Weberové, též dědiční mlynáři z Hinterhermsdorfu. Zástavba při Křinickém mlýnu se postupně rozrostla, takže zde počátkem 19. století vznikla nová osada Zadní Doubice, kde v roce 1806 bylo evidováno sedm domů, z nichž pouze ve vrchnostenské myslivně žila katolická rodina.⁵

Mlynáři i většina obyvatel Zadní Doubice byla luterského vyznání, k církevním úkonům docházeli do kostela v saském Hinterhermsdorfu, kam také posílali své děti do školy. Spory s římskokatolickými úřady nastávaly jen v případě evidence církevních úkonů. Katoličtí faráři požadovali, aby u nich evangeličtí obyvatelé žádali o povolení k vykonání příslušného církevního úkonu

³ Státní oblastní archiv v Litoměřicích (dále jen SOA Litoměřice), Sbírká matrik Severočeského kraje, sign. 143/1, matrika oddavků a pohřbů Růžová z let 1658–1722.

⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Velkostatek (dále jen Vs) Lipová, sign. C-I 28/3, inv. č. 414, kart. 88.

⁵ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Česká Kamenice, spisy – stará registratura (neinventováno), sign. II U – 6, soupis poddaných pro Zadní Doubici 1806.

protestantským duchovním, a po jeho provedení sdělili podrobnější informace pro matriční záznam. Toleranční patent sice povolil vedení matrik tolerovaným evangelickým církvím, avšak pouze jako privátních písemností, údaje musely být evidovány v matrikách římskokatolických úřadů až do roku 1829. Jednání v záležitosti matričních záznamů pro nekatolíky ze Zadní Doubice probíhala od konce 18. století, do praxe však byla uvedena až koncem 30. let 19. století a nezměnila se ani se vznikem evangelického farního sboru v Rumburku.

Další formu sporu představoval výběr poplatků na saské straně, jehož zvyšování se obyvatelé obce bránili. V souvislosti se sporem o platby v Sasku za církevní úkony byl projednáván i samotný fakt docházky do kostela a do školy v zahraničí. Po dobrozdání vrchnostenského úřadu v České Kamenici, že by zdejší protestanti vnímali jako tvrdý nátlak, kdyby jejich děti nemohly docházet do stejné školy jako jejich rodiče, rozhodl litoměřický krajský úřad v souladu s biskupskou konzistorií v typicky osvíceneckém duchu. Stará práva obyvatel měla být respektována a těchto několik luteránů „k uklidňující útěše svědomí“ (*zum beruhigenden Gewissenstoste*) ponecháno „při trpěném praktikování náboženství“ (*in der geduldeten Religionsausübung*). Spory o výběr drobných poplatků neměly zemské úřady zatěžovat.⁶

Za mimořádnou situací v Zadní Doubici stála také kontinuita mlynářského rodu už od doby předbělohorské, odlehlost lokality i rozšíření osídlení až v průběhu rané doby toleranční. V obdobném postavení se nacházeli obyvatelé Niederleutersdorfu, tehdy ještě jako součásti českého státu (panství Rumburk). I tady docházely děti nekatolíků do luterské školy v Oberleutersdorfu v Sasku. Specifický historický vývoj této enklávy v Lužici potvrdilo v roce 1849 postoupení celého území Saskému království (Gühler 1852).⁷ Pro poznání jiných příhraničních lokalit chybí písemné prameny.

Usazování neorganizovaných evangelických obyvatel

Usazování obyvatel evangelického vyznání mimo církevní struktury představuje zcela jednoznačně nejčtenější typ pronikání obyvatel evangelického vyznání

⁶ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Česká Kamenice, spisy – stará registratura, sign. II K – 5/5 Post 1; Archiv des Evangelisch-lutherischen Pfarramts zu Hinterhermsdorf, Akte 232 (I. Abtheilung des Archivs, 2. Besondere geistliche Sachen, F. Appendix, Fasc. 1 Hinterdaubitz betreffend 1752–1930).

⁷ SOA Litoměřice, Krajský úřad Litoměřice I, inv. č. 82, podací protokol (1. díl) 1816, čj. 2573 z 14. 4. 1816. Spis Publ. 78/68 se nedochoval. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Česká Kamenice, spisy – stará registratura, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 12, dopis litoměřického krajského úřadu českokamenickému vrchnímu úřadu č. 4103 z 17. 6. 1816.

na Děčínsko a Šluknovsko, neboť i členská základna pozdějších evangelických sborů bývala z velké části tvořena těmito imigranty. Od předchozího typu je odlišuje geneze i postavení v církevní správě.

Děčínsko a především Šluknovsko 19. století lze charakterizovat jako hustě osídlený kraj s rozvinutou faktorskou, manufakturní a později tovární výrobou. Obyvatelé Šluknovského výběžku se živili zejména tkalcovstvím a textilní výrobou, jižněji situované českokamenické panství proslulo především sklářstvím. Obchod sklem se realizoval prakticky po celé Evropě (Slavíčková 1999), zdejší obyvatelé odcházeli za hranice do učení a do služby, naopak do Čech přicházeli zahraniční dělníci i podnikatelé (Němec 2006), nejčastěji ze Saska, ale také z jiných zemí Evropy (Smetana 1999: 63–66). Přímo v Děčíně pak důležitou roli sehrály říční přístav a železnice z Prahy do Drážďan; další železniční tratě město postupně proměnily v dopravní uzel (Němec 2007).

Obyvatelé nekatolického vyznání na Děčínsko přicházeli ještě před vydáním tolerančního patentu. Tak se v roce 1735 v městečku Chříbská usadil evangelík Eberhart Tiellner ze saského Hohnsteinu, luterské víry se však vzdal a přijal katolické náboženství.⁸ Zjevně bez vlivu v regionu nezůstalo ani nově vznikající církevní společenství v Herrnhutu (Ochranov), nepříliš vzdáleném od zemské hranice. Myšlenky nové církve měly ve 30. letech 18. století ovlivnit několik poddaných z Varnsdorfu. Obdobné projevy však zřejmě nemívaly dlouhého trvání a byly záhy eliminovány (Palme 1999: 73).

Po vydání tolerančního patentu počet evangelických obyvatel v regionu zvolna narůstal. V roce 1825 žilo na českokamenickém panství necelých sto protestantů, z nichž největší počet v Zadní Doubici a Krásné Lípě.⁹ Také soupisy poddaných na panství Lipová, jednom ze tří dominií rozkládajících se ve Šluknovském výběžku, evidují ve stejné době obyvatele luterského vyznání, kteří do oblastí přišli ze sousedního Saska. Z největší části se jednalo o nádeníky či řemeslníky, zřídka pak obchodníky či majitele továrny, úplné evangelické rodiny se zde až na ojedinělé výjimky (např. rodina majitele papírny v Dolní Poustevně) nevyskytovaly. Počet luteránů vzrostl v polovině století,¹⁰ k jejich sdružování došlo až v evangelických sborech, které se utvořily v průmyslových centrech sledované oblasti.

⁸ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Česká Kamenice, spisy – stará registratura, sign. VI, úřední zpráva z 26. 7. 1735.

⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Česká Kamenice, spisy – stará registratura, sign. II Aa – 9/1 Post 2, výkazy nekatolíků na panství 1825. Zjevně nadhodnocený údaj o více než stu krásnolipských evangelíků přináší Mussik 1820: 40.

¹⁰ V roce 1847 v Mikulášovicích a okolních třech obcích napočítáno 43 protestantů (z nich pouze 8 žen) z celkových 5021 obyvatel. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Vs Lipová, inv. č. 624, soupisy poddaných z 1. poloviny 19. století.

Misie obnovené jednoty bratrské z Herrnhutu

Církev Unitas fratrum, obnovená jednota bratrská, vznikla počátkem 20. let 18. století s usazením moravských exulantů v Horní Lužici, kteří na majetcích Mikuláše Zinzendorfa roku 1722 vybudovali první osadu Herrnhut. S okolní luterskou většinou se neshodli v náboženských představách a utvořili vlastní církev, která částečně využila tradici předbělohorské jednoty bratrské. Církev v pozdějších letech proslula mohutnou misijní činností (Müller 1931: 368nn; Štěříková 2009).

Její vliv se ve sledovaném příhraničním regionu projevil zřejmě již ve 30. letech 18. století, výrazněji však o sto let později. Ve 40. letech 19. století se na oblast jižního okraje Českého Švýcarska s centrem v Růžové zaměřila novobratrská misie organizovaná především z Herrnhutu. Na počátku 40. let totiž ve vesnici vzniklo lidové náboženské hnutí, v jehož čele stanul růžovský krejčí Florian Guth. To u několika obyvatel Růžové i dalších vesnic v okolí vedlo k odklonu od učení římskokatolické církve, aniž by z ní v následujících dvaceti letech vystoupili.

Tito nekatolíci přišli záhy do kontaktu s obnovenou jednotou bratrskou v Herrnhutu, přičemž náboženské představy „blouznivců“ formovala četba kolportované literatury s původem v této církvi, návštěvy tamních bohoslužeb i vzájemné osobní kontakty. Přesto zde v letech 1840 až 1860 můžeme z torzálně dochovaných pramenů k poznání religiozity této society vysledovat jejich konfesní nejasnost, vyplývající pravděpodobně právě z nedostačitého vedení ze strany vystudovaných kazatelů a ze svérázného výkladu bible a jiných knih, které tito nekatolíci vlastnili a četli. Ve vsi se konala tajná náboženská shromáždění pouze za účasti laiků, k nimž jen občas docházel bratrský kazatel. Nebyla tak ani vyloučena kázání některého ze sousedů, k němuž zrovna „přišel Duch.“¹¹

Hnutí posílené o nové souvěrce z nedalekých Jetřichovic nakonec v letech 1860 a 1861 vedlo k výstupům z katolické církve, často zdůvodňovaných požadavkem přijímání pod obojí, z přesvědčení „Duchem Pána“ nebo z Písma, popřípadě též aktivní účastí na bohoslužbách, kterého se jim v římskokatolické církvi nedostávalo. Jelikož v zemi nebylo povoleno působení obnovené jednoty bratrské, byla kompromisním řešením zvolena konverze k evangelické církvi augsburského vyznání. Zdejší nekatolíci totiž stále více posilovali kontakty s evangelickým sborem v Podmoklech a s habřinským farářem Josephem Kowarzem, který

¹¹ „*Der Geist kommt*.“ Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Děčín (dále jen SOKA Děčín), FÚ Jetřichovice, inv. č. 14, farní kronika, s. 129. Tak doloženo již za působení vikáře Becka, lze však předpokládat jako dosavadní praxi z doby před stálou duchovní správou.

v Podmoklech vysluhoval bohoslužby.¹² Do služby k filiálnímu sboru habřinské evangelické farnosti augsburského vyznání v Růžové byl v roce 1864 povolán novobratrský duchovní Conrad August Beck z Herrnhutu. Za značné podpory obnovené jednoty bratrské i Gustav-Adolfského spolku byl v obci v letech 1863 a 1864 postaven sborový dům s modlitebním sálem (Beck 1871; Scheuffler 1909; Zeman 2009a, 2009b).

Po úmrtí habřinského faráře Kowarze († 1874) vyvstala otázka samostatnosti nejen růžovského, nýbrž také podmokelského sboru, kde se dokonce uvažovalo o povolání Conrada Becka za faráře. Ten však byl odvolán zpět do Herrnhutu a růžovský sbor byl v roce 1875 povýšením na farní začleněn do struktur evangelické církve augsburského vyznání v Předlitavsku, čímž došlo k dotvoření územněsprávní struktury evangelické církve na Děčínsku v 19. století. Teologické odlišnosti byly ve sboru zřejmě stále úspěšněji odbourávány, jistě i působením luterských duchovních, nicméně kontakty s Herrnhutem sbor udržoval ještě na počátku 20. století (Giersch 1914).¹³

Význam nekatolického hnutí v Růžové v kontextu Děčínska a Šluknovska spočívá v ojedinělém misijním působení obnovené jednoty bratrské v regionu, kde se navíc ve sledovaném období jednalo o naprosto výjimečný výskyt lidového náboženského hnutí s vlastním vůdcem a represí úřadů církevní i vrchnostenské správy, jak je známe u případů tajných nekatolíků v jiných oblastech Čech v době předtoleranční.

Saský sbor na českém území

Polovinu 19. století na Děčínsku charakterizuje značný nástup industrializace, v děčínské aglomeraci nejzřetelněji v Podmoklech (dnes Děčín IV). Majitel panství František Antonín Thun-Hohenstein již od převzetí správy panství v roce 1808 poskytoval podporu jak podnikatelům, tak jejich zaměstnancům (Smíšková 1972, 1977; Němec 2004; 2006), vstříc vycházel také potřebám evangelíků, kupř. jim ke konání bohoslužeb údajně nabízel zámeckou kapli.¹⁴ Druhý impuls pro příchod cizinců s odlišným vyznáním představovala stavba železnice z Prahy do Drážďan. Drážní stanice v Podmoklech byla zároveň celnicí, kde sídlili jak rakouští, tak také saští úředníci (Němec 2007).

¹² SOkA Děčín, Farní sbor německé církve evangelické (dále jen FSNEC) Podmokly, karton č. 1, inv. č. 37, protokol ze schůze sboru z 6. 4. 1862 dokládá účast tří zástupců z Růžové na volbě evangelického učitele pro Podmokly.

¹³ Unitätsarchiv der Evangelischen Brüder-Unität Herrnhut, Nachlass Conrad August Beck, nezpracováno, složka Briefe an Conrad Beck 1886–1902, dopis č. 67 od Agathona Pultara Conradu Beckovi z 20. 3. 1897.

¹⁴ SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 6, inv. č. 43, zvací dopis na bohoslužbu z 2. 11. 1850.

Tito saští zaměstnanci založili již v roce 1851 vlastní sbor, evangelickou luterskou královskou saskou obec úředníků (*Evangelische lutherische königlich sächsische Beamtegemeinde*). Těšila se značné samostatnosti, neboť nebyla podřízena státnímu dozoru rakouských školských či církevních úřadů, nýbrž saským ministerstvům financí a kultu (Mauder 1931: 310), která hradila platy duchovního i učitele. V polovině 70. let sdružoval sbor asi 300 duší, do školy docházelo 38 dětí.¹⁵ Působení vikářů u saského sboru bylo jedním z důvodů, proč druhý – „rakouský“ – evangelický sbor v Podmoklech dlouho nebyl nucen zaměstnat duchovního. Ačkoli rakouský sbor v 80. letech 19. století postavil vlastní kostel, kázal v něm pro obě podmokelské protestantské obce saský duchovní. Ostatně téměř všichni duchovní, kteří do té doby při saském sboru působili, se posvěcení kostela v roce 1884 účastnili (Scheuffler 1885: 139–140).

Obec saských úředníků se sloučení s rakouským luterským sborem opakovaně bránila¹⁶ a udržela si nezávislost až do roku 1939. Tehdy byl však sbor již pastоровán z Pirny, bohoslužby se konaly jednou do měsíce a byly z většiny navštěvovány členy místního sboru. Někdejší příslušníci saské obce se odstěhovali či z církve vystoupili. Je zřejmé, že struktury úřednické obce se rozpadly zřejmě již v období samostatného Československa, definitivní změnu přineslo připojení Sudet k Říši. Vedení sudetské evangelické církve tak počátkem roku 1939 otevřelo otázku další existence saské evangelické obce, přičemž ještě téhož roku došlo k jejímu sloučení s místním luterským sborem.¹⁷

Průmyslová centra a vznik nejstarších evangelických sborů

Původem saští obyvatelé, kteří se již v 1. polovině 19. století usazovali na Děčínsku a Šluknovsku, nepociťovali potřebu církevní organizace, respektive pro malý počet a značné rozptýlení ani na základě ustanovení tolerančního patentu nemohli sdružování ve svých vlastních strukturách evangelických církví realizovat. Situaci změnila nová legislativa 2. poloviny 19. století, která se záhy projevila v praxi také na Děčínsku.

Usazování jednotlivců, jakého jsme byli svědky v případě Šluknovského výběžku, by sotva nabylo většího rozsahu. Avšak vznikající průmyslová centra přilákala množství zahraničních řemeslníků, dělníků, ale též podnikatelů,

¹⁵ SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 6, inv. č. 41, Bericht über d. sächs. Gemeinde, b. d. [1874].

¹⁶ SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 34, inv. č. 80, koncept dopisu evangelickým sborům v Liberci, Rumburku a Chebu z 15. 4. 1896.

¹⁷ SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 34, inv. č. 80, opis dopisu vedení sudetské evangelické církve zemskému církevnímu úřadu v Dráždanech z 29. 3. 1939.

kterí záhy dosáhli značných úspěchů a utvořili ekonomické elity. Na Děčínsku a Šluknovsku byly takovými lokalitami Varnsdorf, Rumburk a především Podmokly, dynamicky se rozvíjející levobřežní část děčínské aglomerace. Obdobná situace panovala též v nedalekém Ústí nad Labem (Kaiserová – Kaiser 1995: 89; Okurka 2006), ale i dalších městech českoněmeckého pohraničí.

Přestože zárodky snah o v církevní organizaci či minimálně vysluhování evangelických bohoslužeb lze v Podmoklech spatřovat již ve 2. čtvrtině 19. století, výraznějších úspěchů dosáhly až v jeho polovině. Sehrály zde rozhodující roli již zmíněné faktory, a sice železnice¹⁸ a saská náboženská obec v místě s pokračujícím usazováním saských občanů. Třetí předpoklad úspěchu našli zdejší němečtí luteráni v habřinském pastoru Josephu Kowarzovi, který se diaspory ujal, zaštil ji církevní strukturou, pravidelně zde vysluhoval bohoslužby a účastnil se jednání presbyteria. Evangelický sbor v Podmoklech se roku 1852 dočkal státního uznání jako filiální k habřinskému (Zeman 2010a: 3–6).

Díky dlouhodobým dobrým vztahům s habřinskými faráři¹⁹ podmokelský sbor nevyhledával duchovní zaopatření v Sasku, avšak rekrutovali se odtud kandidáti na učitelská místa při evangelické škole a sbor vyhledával podpory Gustav-Adolfského spolku v Lipsku.²⁰ Nejdůležitějším bodem spolupráce se saskou evangelickou církví byla vzájemná komunikace mezi oběma podmokelskými protestantskými sbory a nadřízenými úřady v Sasku. Zejména v počátcích usilovali podmokelští luteráni o využívání modlitebny či o sloučení evangelických škol. Při vzniku farnosti evangelické církve augsburského vyznání v Podmoklech v roce 1874 i při jejím zániku v roce 1896 inicioval rakouský sbor jednání o sloučení obou luterských obcí, ale narazil na nezájem saské strany (Zeman 2010a).

Obdobný typ představuje o deset let později založený evangelický sbor v Rumburku, dalším průmyslovém městě, kde pracovní příležitosti nacházeli příchozí ze Saska. Pro polohu při zemské hranici pěstoval zdejší sbor podstatně

¹⁸ Cesty cizinců do českých lázeňských měst přes Podmokly a možnost jejich duchovního zaopatření představovaly jeden z argumentů pro ustanovení evangelického sboru v Podmoklech. SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 6, inv. č. 41, koncept žádosti o založení filiálního sboru v Podmoklech ze srpna 1851. Cesty cizinců do českých lázeňských měst přes Podmokly a možnost jejich duchovního zaopatření představovaly jeden z argumentů pro ustanovení evangelického sboru v Podmoklech.

¹⁹ Od 20. let 19. století zajížděli pastoři z Habřiny do Podmokel ke křtům. SOA Litoměřice, Sběrka matrik Severočeského kraje, sign. N4/2, Habřina 1819–1844.

²⁰ Srov. kupř. SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 1, inv. č. 37, protokoly ze schůzí presbyteria z 21. 6. 1862 a 11. 2. 1863.

těsnější vztahy se Saskem nežli podmokelská obec a v jeho historii také větší roli sehráli saští duchovní (*Die protestantische Kirche* 1861: 12; Kind 1892: 82–83), přestože jim zákony neumožňovaly převzetí duchovního zaopatření,²¹ přičemž výjimky v tomto směru byly udělovány jen ve výjimečných případech.²² Sbor získal někdejší katolický kostel a slavnostní posvěcení nových zvonů v roce 1862 se stalo velkolepou manifestací přátelských česko-saských vztahů. Jejich přeprava ze železniční stanice v Löbau (jeden pořízen na náklady staré exulantské rodiny) průvodem přes Gersdorf do Rumburku představovala takřka symbolický akt „přenesení víry“ ze Saska. Delegace rumburských evangelíků vyslovila poděkování nejen za zdejší luterány, nýbrž za souvěrce z celých Čech. Pro Kowarzovu absenci posvětili zvony saští duchovní,²³ habřinskému faráři se zde přátelské vztahy jako v Podmoklech navázat nepodařilo (Zeman 2010b: 373–374).

Členskou základnu sboru dále doplňovali přistěhovalci ze Saska či Pruska,²⁴ odkud se rekrutovalo také několik kandidátů na úřad učitele i faráře, nicméně angažmá bylo oboustranné: v Rumburku působící učitel českého původu usiloval o získání místa v Sasku,²⁵ avšak neúspěšně, neboť jej neprovázela nejlepší pověst (Zeman 2011: 49–51). Také pro rumburský sbor byla zahraniční finanční podpora nezbytná, propagace sboru prostřednictvím příležitostných tisků a brožur se proto primárně orientovala na evangelické prostředí Saska a Lužice (Zeman 2010b: 374).

Obdobný vývoj prodělal také Varnsdorf, kde v roce 1871 vykonal rumburský luterský farář první bohoslužbu, avšak ve městě se mnohem více dařilo starokatolické církvi (Cvrk 1997; Kaiserová 2003a: 15–69; Kaiserová 2003b: 202–211; Kaiserová 2010). Ačkoli ve 2. polovině 19. a začátkem 20. století vznikaly na Děčínsku a Šluknovsku i další evangelické sbory, pouze jediný Varnsdorf se v roce 1903 stal farní obcí, čímž rozšířil počet zdejších farností evangelické církve augsburského vyznání a pozdější Německé evangelické církve na konečné čtyři (Ullrich 1936: 248–261).

²¹ SOkA Děčín, Farní úřad evangelické církve (dále jen FÚEC) Rumburk (neinventováno), karton č. 1, dopis pastora Kowarze z 8. 5. 1861.

²² SOkA Děčín, FÚEC Rumburk, karton č. 2, dopis seniora Kowarze z 21. 5. 1873.

²³ Nordböhmischer Gebirgsbote, 1862, č. 25, 17. 7., s. 195–196.

²⁴ SOkA Děčín, FÚEC Rumburk, karton č. 2, koncept vyplněného dotazníku pro evangelickou vrchní církevní radu pravděpodobně z května 1872.

²⁵ SOkA Děčín, FÚEC Rumburk, karton č. 2, opis Baumgärtelovy žádosti z 23. 6. 1874 a karton č. 3, dopis učitele Baumgärtela presbyteriu sboru z 2. 2. 1875.

Hnutí *Los von Rom*

Hnutím *Los von Rom* (Pryč od Říma) zde rozumíme až zpolitizovanou fázi tohoto protikatolického hnutí, související s Badeniho krizí v roce 1897, tedy jeho masivní nástup přelomu 19. a 20. století. Tehdy jej do svého programu inkorporovala všenněmecká strana Georga von Schönerera, jež se zaštitila myšlenkou o katolické církvi jako zárcovské organizaci, přičemž německou národní konfesí se mělo stát luterství (Kaiserová 2003a: 79–103). Nejedem německý evangelický sbor (Růžová, Chabařovice) se pyšnil označením „*erste Los von Rom-Gemeinde*“ (Giersch 1914; *Zehn Jahre* 1908).

Protikatolické projevy na přelomu století pozorně sledovaly katolické úřady. Rumburská farní kronika charakterizuje rok 1898 jako nešťastný kvůli rozšíření jmenovaného hnutí, v následujícím roce uvádí, že v severních Čechách mnozí od katolické církve odpadli dle hesla „být Němcem znamená být luteránem“ (*Deutsch sein, heißt lutherisch sein*). V Rumburku hnutí zřejmě nenalezlo zvláštní ohlas,²⁶ nicméně i zde přednášel poslanec Georg von Schönerer,²⁷ a půl roku poté byla do města povolána katolická misie, poprvé od redemptoristů z nedalekého poutního místa Filipova.²⁸

Katolické úřady přijaly s úlevou, když hnutí ve většině případů neoslovilo širší vrstvy. Kupříkladu v Jedlce, jedné z farních obcí Děčínska, poznamenal farář do kroniky, že sice ve vsi vznikl jakýsi spolek, nicméně již v roce 1899 bylo zřejmé, že „duch i směřování spolku není proticírkevní, nýbrž pouze antisemitské. Na Wolfovo a Schönererovo heslo '*Los von Rom*' není brán zřetel“.²⁹ Ostatně menší úspěšnost ve venkovském prostředí byla pro toto hnutí typická (Kaiserová – Macková 2010: 182). Zároveň v katolických oblastech mohly rezonovat všenněmecké myšlenky, aniž by byly spojeny s konverzí k evangelické církvi.

Odezvu naopak hnutí našlo v České Kamenici. Městečku se známým mariánským poutím místem, které v 80. letech 19. století prošlo nákladnou obnovou (Marschner b. d.: 30–31), se dostalo pozornosti protestantské misie ze Saska,

²⁶ Diecézní archiv Litoměřice, Sběrka farních kronik, farní kronika Rumburk 1759–1942, nepaginováno, zápisy z let 1898 a 1899.

²⁷ SOkA Děčín, Archiv města Rumburk, inv. č. 250, Gedenkbuch der Stadt Rumburg, nepaginováno, zápis z roku 1898.

²⁸ Diecézní archiv Litoměřice, Sběrka farních kronik, farní kronika Rumburk 1759–1942, nepaginováno, zápis z roku 1899.

²⁹ „*Der Geist und die Richtung des Bundes ist keine antikirchliche sondern bloß antisemitische. Das Schlagwort 'Los von Rom' des Wolf u. Schönerer wird nicht beachtet.*“ Diecézní archiv Litoměřice, Sběrka farních kronik, farní kronika Jedlka 1760–1948, f. 62.

byla zde obnovena kazatelská stanice, evangelická farní obec v Růžové zajistila výuku náboženství i vysluhování bohoslužeb, následně sem přišel vlastní vikář a nový sbor začal záhy pomýšlet na stavbu kostela (Zeman 2005b: 200–205). Shromáždění roku 1900 štvála obyvatele proti římskokatolické církvi, v následujícím roce se po městě rozšířily zahraniční letáky, agitoval tu zahraniční pastor a jeho manželka přesvědčovala účastníky při poutích o pomýlenosti katolické věrouky. Úspěšný nástroj protikatolické agitace představovaly veřejné přednášky. Při jedné takové měli být dokonce členové obecního výboru nedaleké vsi přinuceni k výstupům z římskokatolické církve a hlavní organizátor tohoto shromáždění, odpadlík a českokamenický rodák, byl údajně za svoji činnost placen ze zahraničí.³⁰

Členové českokamenického sboru založili v roce 1902 spolek pro stavbu kostela a vydali čtyřstránkový tisk, představující evangelickou obec s touhou po vlastním chrámu. Z hlediska tématu je zajímavé, jakým způsobem text prezentuje historii a současnost města a jak nakládá s typickými protestantskými symboly. Někdejší slavné období v dějinách města spojuje s reformací, zdůrazňuje kladný vztah majitelů panství k učení Jana Husa a pozdější prosazování luterské víry míšeňskými Salhauseny. Dobu pobělohorskou charakterizuje činnost jezuitů a lichtenštejnských dragounů. Soudobí obyvatelé České Kamenice jsou údajně většinou „přísně německonacionální“ (*streng deutsch-national*), ve věcech náboženských „liberálního smýšlení“ (*die freisinnige Denkart*) a „jen síla zvyku drží většinu Kamenických ještě v poutech romanismu“ (*nur die Macht der Gewohnheit hält die Mehrheit der Kamnitzer noch im Banne des Romanismus*). Přepychu známého mariánského poutního místa je do protikladu postavena prostota a chudoba evangelického sboru, který nutně potřebuje vlastní kostel.³¹

Obdobné letáky měly oslovit podporovatele zejména ze zahraničí, čemuž bylo nutné přizpůsobit jejich obsah. Českokamenický evangelický sbor se jinak výrazněji k hnutí *Los von Rom* nehlásil, spíše využil rétoriky a síly, kterou zaštitil svoji malou diasporu, a mohl snáze získat podporu Gustav-Adolfského spolku i dalších mecenášů. Projevy, které bychom mohli přisuzovat tomuto hnutí, zřejmě měly svůj původ zejména u zahraničních agitátorů a také záhy mizí. Na konci prvního desetiletí 20. století se sbor přeorientoval na podporu z Görlitz, ať se již

³⁰ Böhmisches-Kamnitzer Gedenkbuch der Dekanalseelsorge, s. 93–94 a 102, kopie v soukromé sbírce Miroslava Hlavničky, originál uložen na římskokatolickém děkanském úřadu v České Kamenici. Kronika ovšem označuje jakoukoli aktivitu evangelického sboru jako hnutí *Los von Rom*.

³¹ SOkA Děčín, Filiální sbor německé evangelické církve Česká Kamenice, karton č. 5, inv. č. 26, tisk Mitteilungen des evangelischen Kirchenbauvereins in Böhmisches-Kamnitz z 1. 4. 1902.

jednalo o finanční příspěvek na zaměstnání vikáře, či vypsání architektonické soutěže na evangelický kostel (Zeman 2005b: 214–217). Import stavebních návrhů a jejich realizací saskými architekty a architektonickými kancelářemi představoval běžnou praxi pro německé luterské sbory v českých zemích (podmokelský kostel vyšel z návrhu drážďanského architekta) a byl dalším z typů vazeb této církve na Sasko i jiné protestantské oblasti.

Velkou roli pro kazatelské stanice farnosti Růžová (Česká Kamenice, Benešov nad Ploučnicí a Kamenický Šenov) sehrála osoba evangelického duchovního. Dílo, které zde mezi lety 1893 a 1903 vykonal farář Agathon Pultar, lze bez nadsázky nazvat velmi úspěšnou vnitřní misí a je srovnatelné s činností habřinského faráře Josepha Kowarze ve 3. čtvrtině 19. století (Scheuffler 1909: 35–36).

Závěr

Na závěr je třeba zhodnotit přínos uvedené typologie pro studium německé evangelické menšiny a možnost jejího využití v širším severočeském příhraničním prostoru: ukázat, co ve sledovaném regionu bylo pro evangelickou církev augsburského vyznání tohoto období typické, či naopak co činí tuto oblast jedinečnou. Nezanedbatelné je též shrnout vývoj v průběhu 19. století. Jak bylo výše uvedeno, postavení evangelických obyvatel českých zemí ve značné části 19. století se zakládalo na ustanoveních tolerančního patentu z roku 1781. Avšak počty německých luteránů vzrůstaly výrazněji až od poloviny století a na jeho konci jim v množství nových sborů již čeští souvěrci nemohli konkurovat (Nešpor 2010a: 153). Tomuto vývoji zcela odpovídá situace na Děčínsku i Šluknovsku. Nejstarší evangelický sbor vznikl v Podmoklech (1852), po vydání *protestantského patentu* byly zakládány evangelické farnosti: Rumburk (1862), Podmokly (1874), Růžová (1875), Varnsdorf (1903). Na přelomu století se zde konstituovaly nové kazatelské stanice.

Pro příhraničí severozápadních a západních Čech bylo v průběhu 19. století typické usazování cizinců augsburského vyznání, navíc často právě v souvislosti s možností obživy i podnikání v průmyslových centrech. Nové podnikatelské elity sehrály zásadní roli při utváření nových sborů, později často v těchto lokalitách rezonovaly myšlenky hnutí *Los von Rom*. Většina evangelických kostelů v severozápadních a západních Čechách také pochází právě z této doby.

Evangelické sbory nepředstavovaly jedinou možnost sdružování nekatolíků. Analogii k Zadní Doubici, komunitě docházející do zahraničního kostela, je možné najít nejen v Niederleutersdorfu na rumburském panství, ale i v některých vesnicích na Frýdlantsku (Srbská, Višňová), kde náboženská tolerance vycházela též z historického vývoje (Anděl – Karpaš 2002: 206, 223). S misijní činností obnovené jednoty bratrské se lze kromě Růžové setkat také v nepříliš

vzdálené Dubé (Smejkal 2007) či Mařenicích, kde lidové náboženské hnutí v čele s Josefem Kolbem rovněž udržovalo těsné kontakty s Herrnhutem (Žáček 1945; Rezek – Šimák 1934, 2).

Saský luterský sbor v Podmoklech naopak představuje zcela ojedinělý případ, neboť v zemi působící saští úředníci nevytvářeli samostatné církevní struktury a sdružovali se v rakouských evangelických sborech.³² Na druhou stranu na Děčínsku a Šluknovsku postrádáme jiné speciální typy evangelických obcí, jakými byly toleranční sbory, ať již vzniklé na základech tajného evangelictví (Habřina), či patronátní (Praha, Brno), popřípadě po polovině 19. století sbory v lázeňských městech (Teplice, Karlovy Vary, Mariánské či Františkovy Lázně) s velmi specifickou klientelou z evangelických oblastí Evropy. Sbory ve Slezsku či na Ašsku pak představují naprosto odlišné typy dané specifickým vývojem regionů, navíc v prvním případě se specifickou jazykovou situací.

Studie potvrdila, že k nárůstu počtu členů evangelických sborů docházelo jak migrací obyvatel ze Saska a Pruska, tak konverzí často spjatou s hnutím *Los von Rom* notně příživovaným zahraniční propagandou, posilovanou příchodem evangelických duchovních z ciziny. Marginální roli naopak sehrála misie obnovené jednoty bratrské, zejména pro zákaz činnosti této církve v zemi do roku 1880.

Legislativa postupně usnadňovala sdružování i organizaci evangeliků, zároveň ale vedla k jejich větší disciplinaci a začleňování do organizačních církevních struktur, tak jako v případě Růžové. Nicméně obyvatelům nekatolického vyznání se stále zlepšovala duchovenská péče v místě, čímž byly minimalizovány návštěvy zahraničních kostelů. K tomu často přispívalo zakládání kazatelských stanic s pomocnými duchovními, kteří kromě vysluhování bohoslužeb se podíleli také na výuce náboženství. Avšak od centra vzdálenější lokality i nadále pěstovaly kontakty na saské kostely.

Mikrohistorická sonda doložila, že typologii vytvořenou na konkrétních případech na Děčínsku a Šluknovsku lze vztáhnout k obecným dějinám luterské církve v německojazyčném prostředí Čech, byť nepostihuje úplně všechny typy zde zastoupené. Zároveň potvrdila, jak bohaté projevy působení evangelické církve, popřípadě mimocírkevního sdružování obyvatel tohoto vyznání českosaské příhraničí poskytuje. Nezpochybnitelnou roli zde sehrálo sousedství s převážně protestantským státem, které dokazuje, že zdejší zemská, ale i konfesní hranice rozhodně nebyla uzavřenou. Zejména v případě Zadní Doubice je více než překvapující zjištění o její legální propustnosti již v době předtoleranční.

Září 2012

³² SOkA Děčín, FSNEC Podmokly, karton č. 34, inv. č. 80.

Literatura:

- Anděl, Rudolf – Karpaš, Roman (red.): 2002 – *Frydlantsko. Minulost a současnost kraje na úpatí Jizerských hor*. Liberec: Nakladatelství 555.
- Beck, Conrad August: 1871 – *Geschichte der Entstehung der evangelischen Filialgemeinde A. C. in Rosendorf*. Herrnhut.
- Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.): 1995–1996 – *Evangelíci v rané toleranční době*. 1.–8. díl, Praha: Oliva.
- Cvrk, František: 1997 – Počátky starokatolické církve v severních Čechách (1871–1877). *Děčínské vlastivědné zprávy* 7, 2–3: 16–37.
- Čáňová, Eliška: 1980 – Rekatolizace severních Čech. In: Marie Vojtíšková (ed.): *Sborník příspěvků k době poddanského povstání r. 1680 v severních Čechách*. Praha: TEPS místního hospodářství: 9–42.
- Die protestantische Kirche zu Rumburg in Böhmen. Ihre fernere seitherige Entwicklung. Zum 1. Advent 1861*. 1861 – Rumburg: Jul. R. Stiepel.
- Giersch, Otto: 1914 – Rosendorf, die erste „Los von Rom“ Gemeinde. Herrnhut. *Wochenblatt aus der Brüdergemeinde* 47, č. 19, 8. 5.: 162–163.
- Grunert, Joseph R.: 1884 – *Heimatkunde des Auschauer Bezirkes*. Auscha: Zweiglehrer-Verein.
- Gühler, Hermann Alexander: 1852 – *Geschichte der Kirche zu Oberleutersdorf*. Leutersdorf: Kirchenbaucomité zu Leutersdorf.
- Jarschel, Josef: 1922 – *Geschichte der Stadt Auscha*. Auscha: Stadt Auscha.
- Kaiserová, Kristina: 2003a – *Konfesiční myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve Stráni.
- Kaiserová, Kristina: 2003b – Myšlenkové proudy. In: Ivan Bílek (red.): *Varnsdorf, město průmyslu a zahrady*. Varnsdorf: Studio REMA '93: 201–213.
- Kaiserová, Kristina: 2010 – Starokatolická církev. In: Zdeněk R. Nešpor a kol.: *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Skriptorium: 204–211.
- Kaiserová, Kristina – Kaiser, Vladimír (red.): 1995 – *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem.
- Kaiserová, Kristina – Macková, Marie: 2010 – Exkurz: Němečtí evangelíci – srovnání severozápadočeského a východočeského „typu“. In: Zdeněk R. Nešpor a kol.: *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Skriptorium: 169–186.
- Kind, Otto Moritz: 1892 – *Geschichte von Seifhennersdorf*. Seifhennersdorf: Gemeinderath der Stadt.
- Lukášek, Josef: 1939 – *K dějinám doby toleranční*. Praha: Českobratrské družstvo.
- Macek, Ondřej (ed.): 2008 – *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha: Kalich.
- Marschner, H.: b. d. – *Geschichte der Wallfahrts-Kapelle in B. Kamnitz*. [Po 1926.]
- Mauder, Emil: 1931 – *Chronik von Bodenbach*. Bodenbach: Stadtgemeinde Bodenbach.
- Melmuková, Eva: 1999 – *Patent zvaný toleranční*. Praha: Mladá fronta.
- Müller, Joseph Theodor: 1931 – *Geschichte der Böhmischen Brüder*. Bd 3, Herrnhut: Missionsbuchhandlung.
- Mussik, Franz Aloys: 1820 – *Der Markt Schönlinde und dessen eingepfarrte Ortschaften*. Prag: Gottlieb Haase.
- Němec, Jan: 2004 – Karl Huffzky a jeho podnikání s děčínskými Thun-Hohensteiny. *Děčínské vlastivědné zprávy* 14, 4: 3–24.

- Němec, Jan: 2006 – *Keramická manufaktura Schiller & Gerbing v Podmoklech a pronikání saských podnikatelů do severních Čech do roku 1850*. Bakalářská práce na Ústavu humanitních studií Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem.
- Němec, Jan: 2007 – *Děčín: železniční křižovatka českého severu*. Děčín: Iniciativa pro děčínský zámek.
- Nešpor, Zdeněk R. (ed.): 2005 – *Mezi náboženstvím a politikou. Lidová kultura raného novověku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českých dějin. Sešity Ústavu českých dějin UK FF. Řada A. Sborníky; sv. 2.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2006 – *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R. (ed.): 2007 – *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2009 – *Encyklopedie moderních evangelických (a nekatolických) kostelů Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2010a – *Etablované menšiny: evangelici a židé*. In: Zdeněk R. Nešpor a kol.: *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Skriptorium: 115–168.
- Nešpor, Zdeněk R. a kol.: 2010b – *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Skriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. – Kaiserová, Kristina (eds.): 2010 – *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Okurka, Tomáš: 2006 – *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem.
- Palme, Alois: 1999 – *Varnsdorf a jeho historické pamětihodnosti od založení až do roku 1850*. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf.
- Rezek, Antonín – Šimák, Josef Václav: 1934 – *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. A XIX.*, díl 2. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Seligová, Markéta: 2005 – *Kontakty hornopolicických poddaných s luteránstvím. Příspěvek ke studiu nekatolictví v severních Čechách v 1. polovině 18. století*. *Lidé města* 17: 3: 63–83.
- Scheuffler, Heinrich Johannes: 1909 – *Geschichte der Evangelischen Pfarrgemeinde Augsburgerischen Bekenntnisses zu Rosendorf im nördlichen Böhmen*. Dresden: Franz Sturm & Co.
- Scheuffler, Johann: 1885 – *Der Zug der österreichischen Geistlichen nach und aus Sachsen I*. In: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich* 6. Wien – Leipzig: 127–140.
- Schlenz, Johann Ev.: 1914 – *Geschichte des Bistums und der Diözese Leitmeritz*. 2. Teil: *Maximilian Rudolf Freiherr von Schleinitz und seine Zeit*. Varnsdorf: Ambros Opitz.
- Slavičková, Hana: 1999 – *Vývoz skla z českokamenického panství v letech 1806–1810*. *Děčínské vlastivědné zprávy* 9, 3: 18–28.
- Smejkal, Ladislav: 2007 – *Proč vznikla Jednota bratrská v Dubé*. *Bezděz* 16: 93–102.
- Smetana, Jan: 1999 – *Rumburk. Město v českém Nizozemí*. Rumburk: Město Rumburk.
- Smíšková, Helena: 1972 – *Správa děčínského panství za Františka Antonína Thun-Hohensteina (1808–1844)*. *Sborník archivních prací* 22: 356–411.
- Smíšková, Helena: 1977 – *František Antonín Thun-Hohenstein a správa děčínského panství v letech 1808–1844*. In: Helena Smíšková a kol. (red.): *Z minulosti Děčínska a Českolipska III*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství: 163–187.

- Štěříková, Edita: 2009 – *Jak potůček v jezeře. Moravané v obnovené Jednotě bratrské v 18. století*. Praha: Kalich.
- Ullrich, Paul: 1936 – Die deutsche evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien (mit einer Statistik und drei Karten). In: *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche 1936*. München: 235–267.
- Volf, Josef: 1909 – K literární činnosti Slováka Jana Borotta. *Časopis Muzea Království českého* 83: 158–162.
- Wäntig, Wulf: 2007 – *Grenzerfahrungen. Böhmisches Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Weissgerber, Ursula: 2002 – „...mühselig und...“ Zur Geschichte der Evangelischen Toleranzkirche in Haber/Habřina. *Sudetenland*, č. 2: 246–249.
- Zehn Jahre evangelischen Gemeindelebens in Karbitz (Böhmen), der ersten Los von Rom-Gemeinde*. 1908 – Karbitz.
- Zeman, Václav: 2005a – Ikonografická a epigrafická výzdoba evangelického kostela v České Kamenici. *Děčínské vlastivědné zprávy* 15, 1: 4–31.
- Zeman, Václav: 2005b – Německá evangelická obec v České Kamenici v letech 1901–1945. In: *Porta Bohemica* 3. Litoměřice: 195–257.
- Zeman, Václav: 2009a – Nekatolíci v Růžové na Děčínsku na cestě mezi herrnhutskou a evangelickou církví (1840–1875). *Lidé města* 11, 1: 69–97.
- Zeman, Václav: 2009b – Počátky evangelického sboru v Růžové. Od sekty k farní obci (1840–1875). *Děčínské vlastivědné zprávy* 19, 1: 3–43.
- Zeman, Václav: 2010a – Německý evangelický sbor v Podmoklech v letech 1851 až 1874. *Děčínské vlastivědné zprávy* 20, 2: 3–28.
- Zeman, Václav: 2010b – První evangelické sbory na Děčínsku: Podmokly, Rumburk a Růžová ve třetí čtvrtině 19. století. In: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (eds.): *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international: 365–378.
- Zeman, Václav: 2011 – Počátky evangelického farního sboru v Rumburku v letech 1860 až 1876. In: *Mandava 2011. Vlastivědné čtení z Varnsdorfu a Šluknovského výběžku*. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf: 38–59.
- Žáček, Václav: 1945 – *Zahraniční náboženská propaganda v Čechách v předvečer revoluce 1848*. Praha: Česká akademie věd a umění.

Contact: Mgr. Václav Zeman, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, pobočka Děčín, Zbrojnická 14/1, 405 02 Děčín 4 – Podmokly, Czech Republic; e-mail: zeman@soalitomerice.cz.